

УДК 330.3:332.111.4

Тульчинська С.О.

канд. економ. наук, доцент

Національний технічний університет України «КПІ»

**НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ВЕКТОРА РОЗВИТКУ
ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА****НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ВЕКТОРА РАЗВИТИЯ
ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА****SCIENTIFIC APPROACHES TO VECTORS OF POSTINDUSTRIAL SOCIETY**

У статті досліджуються існуючі підходи до визначення вектора розвитку постіндустріального суспільства, а саме економіки знань. На основі аналізу праць зарубіжних та вітчизняних вчених щодо розвитку постіндустріального суспільства, дано авторське визначення економічної категорії «економіка знань», як принципово нової моделі суспільного відтворення на основі використання інтелектуального капіталу. Нова модель передбачатиме стратегічну орієнтацію організаційно-економічних відносин усіх суб'єктів господарювання регіонів та держави в цілому на нові технології у сфері виробництва та нові засади соціальної організації, визначальним чинником якої є інтелектуальний потенціал суспільства, а джерелом зростання – сукупність знань. У статті з'ясовані головні тенденції становлення економіки знань на сучасному етапі розвитку економіки. Визначені складові які мають забезпечити процес формування та використання знань як ресурсу для розвитку регіонів та держави в умовах становлення економіки знань.

Ключові слова: економіка знань, знання, постіндустріальна економіка, інноваційний розвиток, регіон

В статье исследуются существующие подходы к определению вектора развития постиндустриального общества – экономики знаний. На основе анализа трудов зарубежных и отечественных ученых по развитию постиндустриального общества, дано авторское определение экономической категории «экономика знаний», как принципиально новой модели общественного воспроизводства на основе использования интеллектуального капитала. Эта модель предусматривает стратегическую ориентацию организационно – экономических отношений всех субъектов хозяйствования регионов и государства в целом на новые технологии в сфере производства и новые принципы социальной организации, определяющим фактором которой является интеллектуальный потенциал общества, а источником роста – совокупность знаний. В статье определены основные тенденции становления экономики знаний на современном этапе развития экономики, установлены составляющие, которые должны обеспечить процесс формирования и использования знаний как ресурса для развития регионов и государства в условиях становления экономики знаний.

Ключевые слова: экономика знаний, знания, постиндустриальная экономика, инновационное развитие, регион

This article examines existing approaches to determining the vector of development of post-industrial society, namely the knowledge economy. It have been given the author's definition

of economic categories "knowledge economy", based on the analysis the works of foreign and domestic scientists, for the development of post-industrial society. It's a fundamentally new model of social reproduction through the use of intellectual capital. The new model will provide a strategic orientation of organizational and economic relations between all entities regions and the state as whole to new technologies in production and new principles of social organization, which is a determinant of the intellectual potential of society, as a source of growth - a body of knowledge. This article clarified the major tendencies of the knowledge economy at the present stage of economic development. The composition, which should be ensure the formation and use of knowledge as a resource for regional development and the state in terms of becoming a knowledge economy.

Keywords: knowledge economy, knowledge, post-industrial economy, innovative development, the region

Вступ. Проблематика становлення економіки знань в регіонах є складовою частиною загальної проблеми сучасних трансформацій, що відбуваються у процесі переходу від індустріального до постіндустріального, яке у тій чи іншій мірі розглядається в концепціях інформаційного, технотронного, мережевого та суспільства знань. Однак більшість вчених, які досліджують цю проблему поділяють точку зору, згідно з якою на сучасному етапі розвитку саме знання стають одним із головним фактором економічного зростання регіонів та держави в цілому. У науковому економічному середовищі тривають дискусії не тільки щодо перспектив становлення економіки знань в регіонах та державі, а й про саму назву економічної системи розвинутих країн світу, де використання знань та інформації набуло значних масштабів.

Розглядаючи постнеокласичний напрям економічної теорії, необхідно відзначити, що концепція постіндустріального етапу розвитку суспільства почала формуватися ще у 60-х роках минулого століття у роботах Д. Белла, П. Друкера, М. Кастельса, Д. Лайона, И. Масуда, О. Тофлера та інших зарубіжних науковців. Дослідженню проблем становлення постіндустріального суспільства присвячені роботи російських економістів С. Глазьєва, С. Дятлова, В. Іноземцева, І. Лазарева, В. Макарова, І. Мелюхіна, С. Орлова, О. Ракітова, І. Соколова та ін., а також українських вчених В. Базилевича, А. Гальчинського, В. Геєця, Б. Кваснюка, М. Кизима, Л. Мельника, М. Паламарчук, В. Пархоменко, Л. Федулової, В. Цимбалюк, О. Чубукова, А. Шевчук, А. Чухна та ін.

Незважаючи на інтенсивність наукового пошуку і цілеспрямованого аналізу динамічних процесів сучасного соціально-економічного розвитку, його нової якості і прогнозування перспективних векторів становлення економіки знань, необхідно відзначити недостатній рівень аналізу структурних компонентів, якісних трансформацій й економіки, соціально-економічних інституційних відносин на регіональному рівні, які визначатимуть риси економіки знань. Вказані обставини обумовлюють

необхідність поглиблення розвитку даного напряму дослідження, особливо на мезорівні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження існуючих підходів до визначення вектора розвитку постіндустріального суспільства, а саме економіки знань, з'ясування головних тенденцій її становлення на сучасному етапі розвитку суспільства, а також складових які мають забезпечити процес формування та використання знання як ресурсу для розвитку регіонів та держави в умовах становлення економіки знань.

Методологія. У процесі дослідження було використано системний підхід, метод аналогій, наукової абстракції, аналізу та синтезу, порівняння, логічний метод та ін.

Результати дослідження. Власне термін «економіка знань» або «економіка, що заснована на знаннях» вперше зустрічається в роботах американського дослідника Ф. Махлупа, який використав його по відношенню до одного із секторів економіки, де знання мають вирішальне значення [11]. Пізніше зазначений термін став застосовуватись для визначення типу економічної системи, де виробництво знань стає джерелом економічного зростання. Зарубіжні дослідники Д. Белл, П. Друкер доводили, що постіндустріальне суспільство створюється не на основі кооперації людей і машин для виробництва послуг, а на базі знань, відбувається зменшення зайнятості працівників у виробничому секторі. Для характеристики радикальних змін у структурі економіки провідних країн світу почали частіше застосовувати поняття «суспільство знань».

Концепція суспільства знань отримала розвиток у працях П. Друкера. У роботі «Посткапіталістичне суспільство» вчений описує процеси трансформації капіталістичного ладу у суспільство, що засноване на знаннях [4]. Знання, за П. Друкером, є вихідним пунктом і кінцевим результатом сучасного цивілізаційного процесу, головним інноваційним ресурсом та інтегратором глобальної цивілізації. Так, наприклад, на думку американського дослідника Ф. Міровські [12, с. 79], появі категорії «економіка знань» сприяли дві обставини світової історії: першою стала так звана деіндустріалізація країн з розвинутою ринковою економікою впродовж останніх десятиліть минулого століття, а другою – поширені процеси неоліберальної комерціалізації науки та приватизації освіти у глобальному масштабі. У цілому зарубіжні дослідники розглядають економіку знань як альтернативу індустріальній економіці, функціонування якої супроводжувалося інтенсивним використанням природних і трудових ресурсів з метою забезпечення сталого розвитку регіонів та суспільства в цілому. Істотним внеском у розвиток ідей постіндустріального суспільства, у тому числі й ролі економіки знань у сучасному соціумі, стала концепція Е. Тоффлера, що сформульована у роботах «Шок майбутнього» [13], «Третя хвиля» [14], «Метаморфози влади:

знання, багатство і сила на порозі XXI століття» [15]. Е. Тоффлер, досліджуючи «хвилі» змін в історичній перспективі, розглядає сучасний період як початок нової постіндустріальної цивілізації, перехід до якої він позначає як «третя хвиля» змін, що бере свій початок з середини ХХ ст.

П. Девід та Д. Форє відмічають низку параметрів, за якими можна спостерігати поступове становлення економіки знань. По-перше, це безпрецедентне прискорення темпів створення, накопичення та розповсюдження знання. По-друге, відбувається зростання нематеріальних активів у загальній структурі виробничого капіталу та у складі ВВП. По-третє, спостерігається зростання швидкості та інтенсивності інновацій, які стають домінуючим видом діяльності, при цьому урізноманітнюються джерела цих інновацій. І, нарешті, остання важлива ознака економіки знань пов'язана з технологічною революцією, що відбувається у інструментах знання. Нові технології виробництва та розповсюдження знання створюють можливості накопичення великих запасів інформації для широкого кола людей. Завдяки цифровим технологіям більш інтенсивним стає творча взаємодія між людьми в процесі колективної праці та наукової кооперації [5, с. 73-74].

Значну увагу дослідженням процесів становлення економіки знань приділяють російські вчені та науковці інших країн СНД. Російський економіст Г. Клейнер [9, с. 60] характеризує її як стан національної економіки країни, коли знання стають повноцінним товаром, що містить у собі унікальні знання як один із головних факторів виробництва. До ключових особливостей становлення економіки знань він відносить зростання ролі теоретичного наукового знання, інновацій, мережевий та глобальний характер економіки, зростання значення інформаційних та інших наукомістких технологій, появу нових методів та засобів управління людським капіталом (менеджмент знання), новий порядок взаємодії учасників ринкового обміну (споживач знання бере участь у його створенні), гуманізацію економічного зростання (концепції стійкого ноосферного розвитку).

Варто відмітити, що нерідко поруч з поняттям «економіка знань» використовується близьке за змістом поняття «інноваційна економіка», оскільки важливою ознакою економіки нового формату є її інноваційна складові, але тотожними ці поняття вважати не можна. Російські економісти С. Глазьев, А. Динкін, С. Філін вважають відмітною рисою економіки знань прискорений розвиток нематеріальної сфери і нематеріального середовища. Базисні основи нової економіки, на відміну від традиційної, формуються на знаннях, інформації, інтелектуальному і людському капіталі, а її інфраструктурою стануть інформаційні технології та глобальні системи зв'язку [3, с. 85]. Щодо визначення сучасних кардинальних змін у якості нової постіндустріальної цивілізації не коректно, на наш погляд, виокремлювати лише суто економічні трансформації.

Зростання уваги щодо проблематики економіки знань є характерною рисою і для українських науковців. Питання становлення економіки знань формулюється як важлива складова утвердження моделі інноваційного розвитку, що є одним з пріоритетів соціально-економічного розвитку України. Стратегія економічного і соціального розвитку (2004-2015 рр.) «Шляхом європейської інтеграції» на початку 2000-х років визначила необхідні для становлення економіки знань передумови [1]. Проблема становлення економіки знань присвячена фундаментальна монографія науковців Інституту економіки та прогнозування НАН України під редакцією В. Гейця «Україна у вимірі економіки знань» [17], монографія В. Гесця і В. Семиноженко «Інноваційні перспективи України» [2], А. Чухно «Інформаційна постіндустріальна економіка» [20], С. Гальчинського «Економіка знань: виклики глобалізації та Україна» [7] та низка інших колективних та індивідуальних монографій. Процес становлення суспільства, що ґрунтуватиметься на знаннях, за прогнозами аналітиків [18, с. 65-66; 10, с. 131], думку яких ми поділяємо, займе ще принаймні кілька десятиліть.

Окремі дослідники вважають не зовсім вдалим сам термін «економіка знань» на тій підставі, що знання у тій чи іншій формі та сам процес їх використання завжди були невід'ємною компонентою людської діяльності [18, с. 14]. Проте варто враховувати, що сучасні масштаби використання знань та інформації в історичному минулому не мали аналогів. Якщо суттєвою економічною особливістю постіндустріального суспільства, як називають деякі дослідники якісно новий етап суспільно-економічного розвитку, в який вступили розвинуті країни з початком інформаційно-комунікаційної революції, було виробництво послуг [3, с. 156], то технологічною базою для нової трансформації стає якісно нова роль науки і теоретичного знання в індустріально розвинутих країнах на межі ХХ-ХХІ ст. Ці явища стали підставою для ідентифікації постіндустріального суспільства в сучасних умовах як «суспільства знань». Інформація та знання, якщо їх розглядати не як субстанцію, втілену у виробничих процесах і засобах виробництва, а вже як безпосередню продуктивну силу, стають впливовими факторами саме сучасного господарювання [19, с. 50].

Економіка знань стає фундаментом політики гуманізації процесу глобалізації, що активно проводиться ЮНЕСКО. Ця концепція максимально повно представлена у спеціальній доповіді «До суспільства знань», що була опублікована у 2005 р. Вона позиціонується як певна антитеза концепціям інформаційного суспільства, що критикуються за домінування технократичного детермінізму. У доповіді формулюються базові принципи моделі суспільства знань, своєрідні «три стовпи» суспільства знань, а саме:

- 1) більш справедлива оцінка знань для ліквідації наявних видів нерівностей (існуючих розривів);

2) більш широка участь усіх зацікавлених сил у вирішенні питань доступу до знань;

3) більш успішна інтеграція політичних дій в галузі знання та інновацій. У масштабах регіональної економіки знання пронизують усі сфери і стадії економічного процесу, внаслідок чого їх уже важко відокремити від продуктів і послуг, а деякі галузі стають такими, що ґрунтуються на знаннях. Особливого значення і ваги в сучасних умовах набувають усі види знань, безпосередньо пов'язанні з креативністю мислення.

Слід зазначити, що незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених проблемам становлення економіки знань, недостатньо дослідженим залишається питання врахування регіональних особливостей розвитку економіки знань. Кожен регіон повинен окремо з врахуванням існуючих особливостей, а також інтелектуального потенціалу визначати пріоритети розвитку, які відповідатимуть наявному потенціалу та економічним можливостям і будуть сприяти становленню економіки знань. При цьому, знання стають не тільки суттєвою особливістю сучасної економіки регіонів, вони набувають більш комплексного синергетичного характеру, стають проблемно-орієнтованими і міждисциплінарними, а відповідно й задачі, що мають вирішуватися з їх використанням, складнішими і взаємопов'язаними. Згідно з сучасними економічними концепціями, які ми поділяємо, термін «економіка знань» використовується для ідентифікації типу економічної системи, фіксації стану економічного розвитку конкретного регіону.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що в понятті «економіка знань», знаходять вираз істотні тенденції, притаманні економіці сучасного суспільства:

1) постійне збільшення в суспільному продукті частини наукомістких галузей;

2) сталий економічний розвиток, що забезпечується активним використанням інтелектуального капіталу і високих технологій, у тому числі інформаційно-комунікаційних;

3) формування єдиного інформаційного простору шляхом створення глобальних інформаційних мереж і баз даних, доступ людей до світових інформаційних ресурсів і задоволення потреб в знаннях;

4) утвердження в системі освіти і підготовки кадрів принципу безперервності процесу отримання, оновлення і розширення знань в рамках нової освітньої моделі – безперервної освіти;

5) становлення і розвиток особливого виду управлінської діяльності – менеджменту знань.

Отже, найважливішою рисою економіки знань є її знаннємісткість, науково місткість, високо технологічність. У якості складових, які мають

забезпечувати процес формування та використання знання як ресурсу для розвитку регіонів, можна виділити такі:

1) наявність стимулів щодо створення й нагромадження знань як ресурсу для розвитку регіонів. Для цього зростатимуть потреби в знаннях, використання яких і дасть можливість забезпечити власне задоволення потреб, а також реалізувати себе в сучасному житті при постійному підвищенні соціального статусу особистості;

2) перехід на інноваційну діяльність, що зумовить зростання попиту на робочу силу, яка матиме можливість працевлаштуватися чи зберегти зайнятість, в тому числі і шляхом необхідного підвищення кваліфікації, що закладе основи її конкурентоспроможності та успіху на ринку;

3) наявність системи формування, генерації та освоєння знань від зародження до використання в нових інноваційних технологіях та продукції, тобто йдеться про процес дифузії інновацій. Особливо важливе останнє, оскільки трансфер знань із-за кордону зовсім необов'язково дає ефект, якщо процес дифузії знань не відбувається всередині регіонів;

4) співучасть регіональних органів влади і населення в процесі нагромадження знань в умовах становлення економіки знань.

Існують підстави вважати, що у XXI ст. людство буде працювати над становленням економіки знань, удосконалюючи всі надбаня попередніх етапів свого еволюційного розвитку. Тому, на наш погляд [16, с. 58], економіка знань стане принципово новою моделлю суспільного відтворення основи використання інтелектуального капіталу, яка передбачатиме стратегічну орієнтацію організаційно-економічних відносин усіх суб'єктів господарювання на нові технології у сфері виробництва та нові засади соціальної організації. Інноваційний процес системно інтегрує економіку, соціально-політичну і духовну сферу, законодавство, фінанси та інфраструктуру. Основою економіки знань, її визначальним чинником стане інтелектуальний потенціал суспільства, джерелом зростання – сукупність спеціалізованих (наукових) та повсякденних знань, які наявні у свідомості людей і будуть матеріалізуватися у технологічних та інформаційних засобах виробництва. Поряд з природними ресурсами, капіталом і працею, домінуючим фактором стають процеси створення, накопичення, розповсюдження та використання знань, в результаті чого у складі виробленої продукції регіонів зростатиме частка доданої вартості за рахунок інтелектуальної складової. Для повноцінного становлення економіки знань необхідно вирішити значно ширше коло проблем, ніж технологічне переоснащення: подолати бідність і безробіття, вирішити житлову проблему, створити гідні людини системи освіти, зберегти навколишнє середовище.

Висновки. Наукова новизна даного дослідження полягає у розширенні дефініційної бази економічної теорії за рахунок авторського тлумачення

категорії «економіка знань» на основі встановлення того, що становлення економіки знань ні в якому разі не обмежується тільки переведенням виробництва на наукоємні технології, підвищенням продуктивності праці, а передбачає, передусім, створення сприятливих умов для розвитку основного виробничого фактора – людини.

Отже, *економіку знань* можна визначити, як такий тип організації суспільства, де визначальним чинником стає інтелектуальний потенціал суспільства, джерелом зростання – сукупність спеціалізованих (наукових) та повсякденних знань, які наявні у свідомості людей і матеріалізуються у технологічних та інформаційних засобах виробництва; поряд із природними ресурсами, капіталом і працею домінуючим фактором стають процеси формування, генерації, освоєння знань, в результаті чого зростатиме частка доданої вартості у складі виробленої продукції регіональних суб'єктів господарювання за рахунок інтелектуальної складової.

Перспективи подальших наукових розробок за даним напрямом дослідження полягають у поглибленні вивчення проблем становлення економіки знань в Україні на сучасному етапі розвитку.

Здійснений аналіз дозволив дійти висновку, що в сучасній економічній науці немає однозначних поглядів щодо наукової категорії «економіка знань». Це обумовлено складністю, багатогранністю даної категорії, її зростаючою роллю у забезпеченні сталого розвитку регіонів та суспільства в цілому. З'ясовано, що знання і інформація виробляються, накопичуються та ефективно використовуються, роблять ефективнішим застосування інших ресурсів, забезпечують нові можливості економічного розвитку, зростання продуктивності праці, вирішення соціально-економічних проблем, сприяють становленню економіки знань. Економіка знань спричиняє зміни економічного середовища регіонів, де здійснюються інноваційні процеси. Її переваги полягають у розумінні та реалізації того, що компетентне використання знань стає фактором сталого економічного зростання регіонів.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні цільових орієнтирів становлення економіки знань в державі та доцільності створення результативних систем управління в межах її регіональних соціально-економічних систем, а саме:

1) перетворення знань поряд з працею, природними і матеріальними ресурсами у виробничий фактор;

2) створення, поширення і продуктивне використання знань забезпечують економічне зростання регіонів, їх конкурентоспроможність;

3) нові риси споживчого попиту, коли перевага надається так званим невідчутним товарам – послугам: культурним, інтелектуальним, освітнім, медичним, консультативним тощо;

4) зростання питомої ваги сфери послуг при випереджаючому зростанні знаннєємних послуг для бізнесу;

5) зростаюче значення інтелектуального капіталу та збільшення інвестицій у систему освіти, підготовки та перепідготовки кадрів;

6) збільшення частки доданої вартості за рахунок інтелектуальної складової при виробництві товарів та послуг, зміна характеру людської праці на користь творчої та інтелектуальної діяльності;

7) прискорений розвиток і широкомасштабне використання інформаційно-комунікаційних технологій;

8) суттєві зміни форм організації і функціонування економіки та перетворення інновацій у головне джерело економічного зростання і конкурентоспроможності регіонів;

9) поглиблення процесів міжнародного співробітництва у науково-інноваційних галузях.

Визначено, що в умовах становлення економіки знань відбувається заміщення праці знаннями. Знання, а не фізична праця стають джерелом вартості, що сприяє появі нових видів діяльності, стає рушійним фактором конкурентоспроможності регіонів та добробуту населення.

Література:

1. Великий тлумачний словник української мови [Текст] / Уклад. і голова ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. *Гесць В. М.* Інноваційні перспективи України: Монографія [Текст] / *В. М. Гесць, В. П. Семиноженко.* – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
3. *Дорошенко Ю. А.* Развитие новой экономики – (knowledge based economy) инновационный аспект [Текст] / *Ю. А. Дорошенко, М. В. Владика* // Вестник ИНЖЕКОНА. Сер. Экономика, 2007. Вып. 2(15). – С. 84-87.
4. *Друкер П.* Посткапиталистическое общество [Текст] / *П. Друкер* // Новая постиндустриальная волна на западе: Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 67-100.
5. *Дэвид П. А.* Экономические основы общества знания [Текст] / *П. А. Дэвид, Д. Форэ* // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2003. – Том 1. – № 1. – С. 29-55.
6. *Егоров И. Ю.* Наука и инновации в процессах социально-экономического развития [Текст] / *И. Ю. Егоров.* – К.: ИВЦ Госкомстата Украины, 2006. – 338 с.
7. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна [Текст] / [під заг. ред. *А. С. Гальчинського, С. В. Львовчкіна, В. П. Семиноженка*]. – К.: НІСД, 2004. – 261 с.
8. *Иноземцев В. Л.* Экономические основы постиндустриального общества [Текст] / *В. Л. Иноземцев* // Механизм регулирования экономики, 2004. - № 2. – С. 46-57.
9. *Клейнер Г. Б.* Становление общества знаний в России: социально-экономические аспекты / *Г. Б. Клейнер* // Общественные науки и свременность. – 2005. – № 3. – С. 56-69.
10. *Князев Ю.* Как определить современное общество: постиндустриальное, информационное, общество знаний, научно-инновационное? [Текст] / *Ю. Князев* // Общество и экономика. – 2006. – № 10. – С. 131-155.

11. *Махлуп Ф.* Производство и распространение знаний в США [Текст] / *Ф. Махлуп* // [пер. с англ. *И. И. Дюмулена* и др.] / вступ. статья *Г. В. Полуниной*, ред. *Е. И. Розенталь*. – М.: Прогресс, 1966. – 402 с.
12. Социально-экономические проблемы информационного общества: Монография [Текст] / [под ред. *Л. Г. Мельника, М. В. Брюханова*]. – Вып. 2. – Сумы: Университетская книга, 2010. – 896 с.
13. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI века [Текст] / *Э. Тоффлер*. – М., 2003. – 669 с.
14. *Тоффлер Э.* Третья волна [Текст] / *Э. Тоффлер*. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
15. *Тоффлер Э.* Шок будущего [Текст] / *Э. Тоффлер*. – М., 2003. – 669 с.
16. *Тульчинська С. О.* Інтелектуально-інноваційна модернізація економіки України: теоретико-методологічні аспекти: Монографія [Текст] / *С. О. Тульчинська*. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. – 488 с.
17. Україна у вимірі економіки знань [Текст] / [за ред. акад. НАН України *В. М. Гейця*]. – К.: Основа, 2006. – 592 с.
18. *Циреничиков В.* Тенденции инновационного развития Европы [Текст] / *В. Циреничиков* // Современная Европа, 2004, № 4, С. 65-74.
19. *Черненко В. М.* Інтелектуалізація праці в сучасній інформаційно-інноваційній економіці [Текст] / *В. М. Черненко* // Формування ринкової економіки: Зб. наук. пр. Спец. вип. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. – Т. 2, ч. II. – К.: КНЕУ, 2007. – С. 521-1013.
20. *Чухно А. А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України [Текст] / *А. А. Чухно*. – К.: Логос, 2003. – 631 с.